

Мігва І. В.

Харківський національний університет будівництва та архітектури

Ходаківська М. О.

Харківський національний університет будівництва та архітектури

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ-ОНИМОМ: СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИЙ І КУЛЬТУРНО-СПЕЦИФІЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті розглянуто питання культурної й мовної специфіки функціонування онімів у складі фразеологізму. Показано дискусійний характер деяких онімів, пов'язаний із семантичною суперечливістю. Проаналізовано, як власні назви можуть бути своєрідними згорнутими культурними текстами, набувати вторинного, додаткового понятійного змісту, стати в мовленні експресивно-оцінними заміниками загальних назв, тобто набувати багатого конотативного потенціалу. Одним із таких онімів є чоловіче ім'я **Іван** (та похідні від нього). Це доволі широкоживане ім'я в діалектній фразеології, що часто набуває додаткових конотацій, часто загальновідомих. Вивчення особливостей уживання оніма як компонента фразеологізму дає підстави для виявлення в ньому незвичайних латентних сем. Доведено «соціальність» оніма **Іван** (та похідних від нього), обґрунтовано поширеність оніма, що зумовлено не лише екстралінгвістичними, а й власне лінгвістичними чинниками.

Наведено численні приклади фразеологізмів із визначеним онімом, більшість із них зазвичай уживають зі значенням «дивакувата людина, недоумкуватий, дурень». Основою для утворення таких фразеологізмів стала віддаленість певних пунктів від якогось центру. Найбільш продуктивні структурно-семантичні моделі: онім + прийменник з + загальна (власна) назва. Проаналізовано нечисленні фразеологізми позитивної конотації (зазвичай жартиєпливі), що вживаються для характеристики зовнішніх ознак людини, її зросту та сили. Зазначено, що подекуди трапляються й фразеологізми, компонентами яких є власні назви у формі множини – такі оніми набувають яскравої негативної конотації й готові до вживання як апелятива. Автори доходять висновку, що дослідження оніма в межах узусу дає змогу розкрити його потенційні, латентні можливості, які виявляються лише в конкретних комунікативних ситуаціях.

Ключові слова: онім, фразеологізм, компонент фразеологізму, негативна конотація, позитивна конотація, діалект.

Постановка проблеми. Питання виявлення культурної й мовної специфіки функціонування антропонімів неодноразово порушувалося у наукових роботах не лише лінгвістів, а й психолінгвістів та культурологів. Зацікавлення фахівців різних галузей у вивченні онімів пов'язане з тим, що система антропонімії української мови має багатий потенціал для дослідження. Її дискусійний характер пов'язаний із семантичною суперечливістю, яка особливо демонструється дослідниками на прикладі сучасних власних імен, функційною неоднорідністю антропонімічної лексики, різним ступенем довільності номінації особи за допомогою антропонімів різних розрядів. Складний характер антропонімії виявляється насамперед у тому, що в українській системі наявні власні імена, які можуть і не називати конкретних людей, тобто не виконувати власне номінативну, ідентифікаційно-диференційну функцію. Вони можуть

бути «іменами взагалі», не стільки називаючи, скільки характеризуючи особу.

Якщо А. Гардинер і М. Кронгауз запропонували виділяти два типи власних назв (втілені та невтлені), то з появою словника конотативних імен Є. Отіна можна говорити про третій тип власних назв – «перевтілені імена». Перевтілені оніми – це конотативні власні назви, або конотоніми, як назвав їх Є. Отін. Збагачені новим значенням зі збереженням при цьому статусом власних назв, вони утворюють новий онімний розряд [5]. Одне й те саме ім'я в різні періоди вживання у мові нерідко розвиває не одне, а цілий комплекс співзначень. Так, один і той саме онім може мати різнохарактерні за частотою та сферою вживання конотеми, які або існують в одному часовому просторі, або належать різним періодам семантичного життя конотативного оніма [8, с. 236].

У колі ономастичних досліджень пріоритетне місце завжди посідали антропоніми. Це зумовлено науковими зацікавленнями мовознавців (потребою вивчення структури, походження, особливостей функціонування й становлення у часопросторі різних груп власних особових назв) та інтересом звичайної особи насамперед до свого імені, а вже потім до назви-топоніма [3, с. 16].

У своєму дослідженні ми обмежимося вивченням функціонування онімів, які входять до структури фразеологізмів, зумовлюючи не лише його значення, а й експресивно-емоційне забарвлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема власної назви як компонента фразеологізму розглядалося в працях Л. Ройзензона, В. Мокієнка, Л. Скрипник, В. Ужченка та ін. Окремим об'єктом дослідження онім постав у низці дисертаційних робіт, зокрема Н. Пасік «Власні назви в українській фразеології та пареміології» (2000 р.), А. Кравчук «Польська фразеологія з ономастичним компонентом» (1999 р.), значною мірою й у дослідженні Н. Щербакової «Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні» (2002 р.). При цьому спостерігається багатоаспектність аналізу: власна назва як засіб посилення експресії фразеологізму, онім і символ, значення оніма і фразеологізму, онім як носій фонові ознаки, етнокультурна функція оніма у складі фразеологізму тощо.

Постановка завдання. Мета статті – визначити роль оніма у формуванні фразеологічного значення, його конотацій, установити особливості використання оніма *Іван* та похідних від нього у складі фразеологізму для оцінного та більш експресивно-емоційного виявлення інтенції.

Виклад основного матеріалу. Оніми нерідко постають своєрідними згорнутими культурними текстами, які формуються у межах історичного, соціального, національно-культурного та інших контекстів і здатні не лише виконувати свою пряму функцію – бути іменами об'єктів навколишнього світу, а й набувати вторинного, додаткового понятійного змісту, стати в мовленні експресивно-оцінними заміниками загальних назв, тобто набувати конотативного потенціалу. За словами Є. Отіна, конотативні оніми, що розвивають вторинні співзначення, можна віднести до ономастичних універсалій [7].

Одним з яскравих прикладів конотонімів, за нашими спостереженнями, є антропонім *Іван* та його похідні. Хоча деякі дослідники, зокрема Г. Яроцька та Л. Фоміна, зазначають, що цей конотонім більш характерний для російської мови.

«Найяскравішим прикладом конотоніма, – зазначають учені, – є антропонім *Іван* у російській мові, бо часто саме із цим іменем стійко асоціювалися розумова обмеженість, наївність, простодушність, за Іванами закріпилася характеристика простої, простакуватої, недалекої, обмеженої, малоосвіченої людини (рос. Ваня, Ванька, Иванушка; укр. Ванька, Іван). В українській мові подібне значення набуває ім'я Охрім» [13, с. 110]. І все ж в українській діалектній фразеології форми цього оніма вживаються доволі широко [10].

Поряд із загальними перетвореннями, що стосуються усієї національної антропоніміки певного періоду, відбувається безліч поодиноких змін, що визначаються узусом. Широковживане ім'я часто набуває додаткових конотацій, частина яких є загальновідомою. Окремі ж випадки вживання імені можна розкрити, лише заглибившись в особливості світосприйняття мешканців певного регіону, оскільки оцінних та експресивних категорій імена набувають здебільшого в конкретних мовленнєвих ситуаціях. Ужиті okazіонально, оніми завжди емоційні, оскільки емоційна сама ідентифікація, яку здійснює ім'я. Дослідження особливостей уживання оніма як компонента фразеологізму на основі діалектного матеріалу дає підстави для виявлення в ньому незвичайних латентних сем.

Поряд із частовживаними іменами *Олексій*, *Василь* (та похідними від них) одним із найпопулярніших антропонімів, що розкриває соціальне позначення й постає національним символом, є чоловіче ім'я *Іван* (або його просторічні варіанти *Ваня*, *Ванька*). У словнику-довіднику «Власні імена людей» зазначено: *Іван* (д.-євр. *Yochanan*) – Ягве (Бог) змилосердився, Ягве (Бог) помилював (букв. «Божа благодать, дар богів») [9, с. 61], а поряд фіксується величезна кількість уживаних просторічних варіантів (більше 30) із різними словотворчими суфіксами: *Іванко*, *Іванонько*, *Іваночко*, *Іванечко*, *Іваник*, *Івась*, *Івасюнь*, *Ванько*, *Ваньо*, *Ванюшко* тощо. Але семантика, етимологія оніма та сучасна конотація, якої воно набуває, зазвичай не збігаються.

Соціальність цього оніма є очевидною й не потребує додаткових доказів та аргументів: таке ім'я давали чоловікам, що належали до нижчої верстви: селянам, солдатам, у словнику В. Даля: «Вообще, Иван – простак и добряк» [4, т. 2, с. 7].

Поширеність оніма зумовлена не лише екстралінгвістичними (ситуативно-психологічними, соціально-лінгвістичними, історико-культурними), а й власне лінгвістичними чинниками. Перший полягає й у частому застосуванні імені

в назвах релігійних свят: у церковному календарі східних слов'ян існує більше ста свят, пов'язаних з іменем *Іван*: *Іван довгий* (8 травня), *Іван сухий чи пісний* (29 серпня), *день Івана Купала* (7 липня), *Іван-бразник* (7 січня), *Іванів день* (25 травня) тощо та в широкому використанні імені в усній народній творчості: народних казках, анекдотах, частівках, де за онімом закріпилося яскраво виражене пейоративне забарвлення. Відчутним залишається й мовний фактор: онім є милозвучним, оскільки до його фонетичного складу входять лише голосні та сонорні приголосні.

Відтінок експресивності та соціальності набуває більшої ваги, коли онім постає компонентом фразеологізму, де стилістичне навантаження імені визначається конкретною ситуацією. Антропонім *Іван* (частіше його просторічні варіанти *Ваня*, *Ванька*) входить до складу численного ряду висловів із семантикою «дивакувата людина, недоумкуватий, дурень», ґрунтом для творення яких стала віддаленість певних пунктів від якогось центру.

Їхнє формування ґрунтується на таких структурно-семантичних моделях:

а) онім + прийменник з + загальна назва (іноді поширена прикметником): *Ваня з терикона*, *Ваня з мильного заводу*, *Ванька з гори* [10] (в останньому прикладі використовується словотвірний варіант розмовного *Ваня* → *Ванька*, де суфікс -к-, утративши демінутивність, набув ще яскравішого відтінку зниженості та фамільярності, що відбивається на експресивності цілого фразеологізму);

б) онім + прийменник з + власна назва (населений пункт, де розташована психіатрична лікарня): *Іван з Солонців*, *Ваня з Булавинівки*, *Ванька з Бугаївки* [10]. Топонім у такому разі, асоціюючись лише з психіатричною лікарнею, постає її перифразою (точніше, евфемізмом), надаючи фразеологізму додаткової емоційності.

Уживається й варіативна модель тотожної образної мотивованості, але іншої граматичної будови: онім + прикметник (утворений від топонімічних назв за допомогою відносного суфікса -ськ-): *Іван (Ваня) булавинівський*, *Ванька пітерський*, *Ванька шаранівський* [10].

Інверсійне вживання узгодженого означення, як продемонстровано в останніх прикладах, призводить до перерозподілу семантичного навантаження між компонентами у складі фразеологізму. Найбільшої смислової ваги тут набуває відтопонімічний прикметник із властивою, закріпленою за ним конотацією. Семантичне ж навантаження оніма, який посідає тепер місце експресивного еквівалента морфеми, близьке до нульового, що

наближує його до ролі особово-вказівних займенників. У такому разі онім може легко заступатися іншим, при цьому фразеологізм не змінює образну мотивованість і граматичну структуру: *Альоха (Альоша) пітерський*, *Вася сватівський*, *Федя з Балабуївки* тощо [10].

Перифрази такої інверсійної структури були доволі продуктивними й раніше: *Іван Безрідний (Безродич)*, *Іван Непом'ятуций* [2, с. 359], де прізвище-прикметник містить, власне, усе смислове навантаження. Їх утворення пов'язують з історичним фактом: на початку XIX ст. кріпаки, солдати, арештанти та інші «безписьмововидні» люди (тобто ті, що не мають «письмового виду на проживання» або паспорта) часто змінювали своє ім'я та прізвище. Це було зумовлене тим, що втеча від поміщика, а тим паче дезертирство з армії чи втеча з каторги, каралися найжорстокіше. Коли ж охоронці порядку знаходили втікачів, із метою уникнення покарання рекрути «забували» своє ім'я, місце народження та інші дані, які б допомогли встановити їх особистість. Поліцейські писарі поступово звикли до такої забутливості й байдуже записували у відомості будь-яку відповідь чергового безпаспортного клієнта. Останній рекомендувався службовцям за шаблоном, якому навчили його більш досвідчені колодники та супутники: ім'я – *Іван*, прізвище – *Непомняций*, *Безплеменний*, *Безродний* тощо [12].

Оскільки денотативна основа антропоніма відсутня, ним можна назвати будь-якого чоловіка, імені якого не знають або з певних причин не хочуть називати. Так, негативна соціальна конотація імені та асоціації з вітром стають базою для утворення перифраз із семою *легковажний, несерйозний*: *Ваня Ветров*, *Ваня Вітрогон*, що ґрунтуються на обіграванні синтаксично зумовленого значення слова *вітер*, пор. із загальновідомим *вітер у голові [грає]* в кого, *вітром підбитий, підшитий* «хтось легковажний, несерйозний»; *ветродуй* – «ветреник, ветропрах, легостай», *ветролетка* – «легкомысленная, ветреная женщина» [4, т. 1, с. 204–205]. Асоціація вітру з мінливістю, раптовістю, невідомістю стає основою для створення таких фразеологізмів, як *Ветрова «нічий»*, *Ваня Ветров «незаконнонароджений»*; пор. *вітром задуло (підвіяло)* кого «невідомо від кого стала вагітною» [10].

Компонент *Іван*, надаючи фразеологізму жартівливого тону, формує й позитивну конотацію, зокрема вживається для характеристики:

– зовнішніх ознак людини, її зросту: *два Івани*, *два Івани в кучі*, *півтора Івана разом*, *як півтора-*

Івана «хто-небудь дуже високий» [10], пор. з діалектною *півтора Івана* [11, с. 104];

– сили людини: як *Іван* (зі словом *загрибати*) «багато, дуже, сильно» (у шахтарів *Іван* – навантажувальна машина С-153) [10, с. 86]; пор. з лемківськими говірками: *масний Іван* «людина благородного походження» [2, с. 61], *ростом с Івана, а умом с болвана* [4, т. 4, с. 551].

Ім'я та однойменне по батькові (*Іван Іванович*) входить до складу окремих фразеологізмів, реалізуючи значення важливості, значущості: *загинати Івана Івановича* «перебільшувати в розмові» [10]. Заміна одного компонента іншим, зокрема оніма на загальну назву із закріпленою за нею та загальноусвідомленою конотацією, призводить до порушення внутрішньої форми фразеологізму. Так, у перифразі *балда Іванівна* зникає відтінок величності, що відбувається внаслідок нарощення слова *балда* (пор. із загальноживаними *балда городня, балда садова, балда ясенова* тощо). Пор. вологодське *балда* «дылда, болван, балбес, долговязый и неуклюжий дурень»; рязанське «шалава, бестолковый, сплетник, баламут»; костромське «дурак, тупица, малоумный» [4, т. 1, с. 83]; «блазень, голда» [6, т. 1, с. 85]. Додатковий компонент *Іванівна* конкретизує шаблонність метафори, надаючи фразеологізму яскравого пейоративного забарвлення, а сам вислів набуває значення «дурнуватий, пришелепуватий, розумово нерозвинений». Аналогічний процес відбувається й у фразеологізмі *Мороз Іванович* (пор. *прихвачений (ударений, тріснутий) морозом* «хто-небудь розумово неповноцінний, пришелепуватий») [10].

Як відомо, принциповою формальною характеристикою антропоніма є відсутність форми множини. Наявність множини у багатьох конотонімів передбачає набуття ними оказіонального стилістичного забарвлення, як правило, пейоративного. Ті конотоніми, які пройшли стадію плюралізації, набувають яскравої апелятивної конотації й готові до вживання як апелятива. На думку М. Бірюкової, саме надання оніму форми множини становить мовний адекват найдавнішого способу агресивної поведінки щодо суперника [1]: – *Ох, ви й Ваньки!* «жарт., щодо нерозумності».

Висновки і пропозиції. Проведений аналіз компонентів фразеологізму довів, що оніми виконують важливу функцію у формуванні семантики фразеологізмів, їхніх емоційних та експресивних складників. Як компонент фразеологізму онім утрачає первинні властивості бути індивідуально-розрізнявальним знаком, переходить до розряду національно-маркованого апелятива. Для фразеологізмів із компонентом *Іван* та похідними від нього характерне більше пейоративне забарвлення, чому сприяє загальноусвідомлене та усталене ставлення до імені, що є національним символом. Подекуди трапляються фразеологізми і з жартівливою конотацією. Вивчення імені в межах узусу дає змогу розкрити його потенційні, латентні можливості, що виявляються лише в конкретних ситуаціях.

Перспективу дослідження вбачаємо в аналізі інших компонентів-онімів у складі фразеологізмів, що дасть змогу повніше розкрити особливості фразеологічної картини світу.

Список літератури:

1. Бірюкова М. В. «Магия слова» как фактор развития онимных деконнотонимов. *Восточноукраинский лингвистический сборник*. 2006. Вып. 10. С. 18–24.
2. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братислава, 1990. 160 с.
3. Вербич С. О. Трансформація українського онімного простору: внутрішньо- та позамовні чинники. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 15–23.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. Москва, 2001.
5. Лукаш Г. П. Когнітивні параметри конотативних власних назв. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2014/kognityvni-parametry-konotatyvnyh-vlasnyh-nazv/> (дата звернення: 10.03.2021).
6. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ, 2000.
7. Отин Е. С. Материалы к словарю собственных имен, употребляемых в переносном значении. *Вопросы ономастики: собственные имена в системе языка*. Свердловск, 1980. С. 3–13.
8. Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен. Донецк : Юго-Восток, Лтд, 2004. 412 с.
9. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей : словник-довідник. Київ : Наукова думка, 1986. 168 с.
10. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ : Альма-матер, 2000. 248 с.
11. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряниці. Запоріжжя, 2001. 200 с.
12. Щетинин Л. М. Имена и названия. Ростов : Ростовский ун-т, 1968. 213 с.
13. Яроцька Г. С., Фоміна Л. Ф. Конотоніми як засоби оцінки інтелектуальних ознак чоловіка. *Вісник ОНУ. Серія «Філологія»*. 2018. Т. 23. Вип. 2(18). С. 108–116.

Milieva I. V., Khodakivska M. O. PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ONYM-COMPONENT: SEMANTIC-GRAMMATICAL AND CULTURAL-SPECIFIC ASPECTS

The article considers the issues of cultural and linguistic specifics of the functioning of anthroponyms as part of phraseological unit. The debatable nature of some onyms related to semantic contradictions is shown. It is analyzed how proper names can become a kind of condensed cultural texts, acquire secondary, additional conceptual content, become expressive-evaluative substitutes of common names in speech, acquire rich connotative potential. One such onym is the male name Іван and its derivatives, a fairly common name in dialectal phraseology, which often acquires additional connotations, often well-known. The study of the peculiarities of the use of onyms as a component of phraseology on the basis of dialectal material gives grounds for the detection of unusual latent semes in it. The «sociality» of the onym Іван (and its derivatives) is proved, the prevalence of the onym is substantiated, which is due not only to extralinguistic, but also to linguistic factors.

There are numerous examples of phraseology with a definite onym, most of which are usually used with the meaning «weird man, foolish, fool». The basis for the formation of such phraseology was the distance of certain points from a center. The most productive structural-semantic models: onym + preposition з + common (proper) name. The few phraseologies of positive connotation (usually humorous) used to characterize the external features of a person, his height and strength are analyzed. It is noted that in some places there are phraseological units, the components of which are proper names in the plural form, such onyms acquire a bright negative connotation and are ready to be used as an appellation. The authors conclude that the study of the onym within the usus allows to reveal its potential, latent capabilities, which are manifested only in specific communicative situations.

Key words: *onym, proper name, phraseological unit, component of phraseological unit, negative connotation, positive connotation, dialect.*